

פיות אלף המשוחות ברעל

אנטומיה של האנטישמיות המודרנית

ביצירת ביאליק לסוגיה ולתקופותיה

זיוה שמיר

א. האנטישמיות ברוסיה הצארית

בתקופת לימודיו בישיבת וולוז'ין, והוא עודנו נער כבן 16-17, ניסה ביאליק הצעיר לא אחת את כוחו בכתיבת שירים אלגוריים בעלי מגמה לאומית ציונית. שירים אלה, שהבוסר רב בהם על הבשל, נגנזו ברובם, אך את עקבותיהם ניתן לאתר, זעיר פה זעיר שם, ביצירה הבשלה והמוכרת. בין "צפצופי נעורים" אלה מתבלט שיר-מערכון ארוך בשם "יעקב ועשיו" (להבדיל מפזמון קצר בשם זה, שכתב ביאליק בערוב ימיו), המנתח את שלבי התהוותה של שנאת ישראל בכל זמן ובכל אתר. תוך כך מגוללת היצירה את תולדות האנטישמיות בדוריה, ברוסיה מופת הסופות ("סופות" במשמעות פוגרומים).

במרכז "המערכה הראשונה" מופיעה דמותו של עשיו ה"גוי", העוטה אדרת שיער אוקראינית. הוא מהלך בסופה מקפאית דם, מלווה בכלב ציידים, ומוצא בחשכת הכפור את אורו הנוצץ של בית יעקב. ב"מערכה השנייה" עשיו מירפק על הדלת, ומבקש בדברי התחטאות מתרפסים להיכנס לאכסנייה החמימה ולקבל מן השיכר האדום, גלגולו של נזיד העדשים המקראי. ב"מערכה השלישית" עשיו משתכר, מתמלא שטנה, ומתחיל לאיים על יעקב התם והנכלם, הרואה בעיניים כלות כיצד ניצל אחיו לרעה את הכנסת האורחים שלו והשתלט על ביתו. כשמתוארים חצי השלג, המכסים את הבית העומד יחידי בתלוננו המואר בחשכת הערבה הנכרייה, כבעלי אלף פיות ה"משוחות בָּרַעַל", משמש תיאור זה כעין בבואה (objective correlative) למתקפות האנטישמיות הניחנות על היהודי ועל ביתו כחצים מורעלים. משורות ה"אפילוג" מתברר שיעקב "יושב האוהלים" נאלץ לשים תרמיל על שכם, לעזוב את הבית ולנוס מחמת אחיו לארץ גֹּרָה, שמקומה עדיין לוט בערפל. המסקנה המתבקשת מיצירה אלגורית זו היא, שבכל דור ובכל אתר הביאו יהודים אתם את אוֹכַן של תורה, השכלה ודעת למקומות הנידחים ביותר, ושמהו להשפיע רוב טובה על שכניהם, בני אומות העולם; אך כרבות הימים, עוררו נגדם את חמת המקומיים ואת שנאתם, ואולצו לנטוש את בתיהם ואת מקומות מושבם; להמיר את ישיבת הקבע הארעית שלהם באוֹכַן חיייו של "היהודי הנודד" המקולל, בעל המקל והתרמיל.

דרישת עשיו גם ההליכות מאחיו המוזג ("אַל נָא תַעֲקֹב"), מעלה בתמציתיות את האטימולוגיה של השם "יעקב", שעניינה מרמה ונכלים, ורומזת גם לתרמית המקראית של קניית הבכורה ב"נזיד עדשים" ונטילת הברכה מן האב שפָּהו עיניו ולא הבחין במרמה. דרישה זו רומזת גם לטענה האנטישמית שרווחה ברוסיה הצארית, לפיה מנצל המוזג היהודי את תמימותו של ה"גוי" ומרמה אותו בכמות השיכר ואיכותו, שהיא הטענה הרשמית המקובלת נגד ישיבתם של יהודים בכפרים ובעד נישולם מענף הכרת השיכר ומזיגתו. מעניין להיווכח כי אפילו ביצירת הבוסר שלו, בעלת המגמה הלאומית הברורה, לא הסתפק ביאליק בניגונים של שונאי ישראל, ועורר שאלות קשות באשר ל"רשלנות התורמת" של היהודי בהיווצרות השנאה כלפיו. מסקנתו הבלתי נמנעת היא שעם ישראל נועד לשמש "שעיר לעזאזל", מטרה נצחית לשנאת העמים, ולעולם לא יהיה מנוח לכף רגלו; שעליו לחפש לעצמו מקום שבו יוכל לנהל את חייו בכוחותיו שלו, ללא תלות במלכות רשעה, המבקשת את ממונו ואת נפשו. שיר הנעורים מסתיים בסיום פתוח: בשאלה ללא מענה, המעוררת את המחשבה הפסימית והמדכאת, שגזירת הנדודים היא נצחית וללא מוצא: "קָח יַעֲקֹב עַל שֶׁכֶם / לָךְ נֹדֵד לְלֶחֶם / אִם בְּצִקָּה בְּגִלְגָּל / עוֹד שְׁלֵם מִשֶּׁךְ... / אַךְ אֵיךְ אֶלֶּה אֶלְכָה? / הִי אֵלֵי בְּקֹדֶשׁ! / הָעוֹלָם אִם נֶצַח / בְּךָ אֶהְיֶה מְרַדֵּף?".

מן המילים "לֶחֶם", "בְּגִלְגָּל" ו"אֶלְכָה", המשובצות בקטע אחרון זה, עולה ובוקעת מבוכת העם, ובתוך כך גם מבוכתו של ביאליק הצעיר עצמו: לאן לברוח? לארץ ישראל, שבה יהיה נתון לשנאתם של בני ישמעאל, או לארצות המערב, שבהן יהיה נתון לשנאתם של בני עשיו? האם על כל אחד ואחד מבניו למצוא פיתרון אישי, או שמא הדאגה לעתיד העם ולעתיד תרבותו הישנה-חדשה צריכה להכריע את הכף? קריאת הגירוש "לָךְ ו"לְכָהוּ", ובצדה קריאת ההבטחה "לָךְ לָךְ", עולות בו בזמן מצלילי מילים אלו [LEX - LEXA], ויש בכך יותר מאשר רמז לפיתרון הציוני שהחל להסתמן באותה עת ב"רחוב היהודים". כתלמידו של אחד-העם, ידע ביאליק שאין פניו מועדות מערבה, לארצות התרבות השאננות, שכן הפיתרון האינדיבידואליסטי של היוצאים מערבה במנוסת בהלה, איש איש לנפשו ולגורלו, הוא

ספר השירים הראשון, 1902

בביתו כלב, הן מתוך יראה והן מתוך חשש טומאה). מכאן שהתקרבות היהודי לאורחות חיייהם של הגויים לא הצילה אותה מגורלו הנצחי של היהודי - "שעיר לעזאזל" וקרבת תמיד; מטרה לחציה המורעלים של שנאת ישראל. הרי לנו מימוש מקברי ואכזרי מאין כמוהו לביטוי "מות כלבים", היפוכו של המושג "מות ישרים", שבו הרבה ביאליק להשתמש לציון

מותו של אדם מישראל, שנפטר בעתו והובא לקבר ישראל. היהודי החי בין הגויים נעשה אם כך דומה למבקשי נפשו; לא ייפלא אפוא שאות קין מתנוסס כאן לא על מצחם של הגויים, הפורעים והטובחים, בני קין רוצח אחיו, כי אם על ציבור היהודים התמימים, המתפללים בבית הכנסת ("תו המנות על-מצחם"). יהודי המקום מועדים אלי רקב וקבר, גרים תחת השמיים; "החי המת" מן ה"אוטואמנציפציה" של יהודה ליב פינסקר, הנודד כצל וכצלם בין ארצות החיים והמוות, בלא שיימצא לו מנות. כדאי לתזכר, כי דמותו של היהודי הנודד, שפונתה באגדה הנוצרית בשם "אהסור" ("אחשוורוש"), הונצחה ביצירות ספרות ואמנות רבות, בהן יצירות בעלות אופי אנטישמי מובהק, עם אות קין, או עם כתם שותת דם על מצחו, סמל קללת הנדודים.

יצירת ביאליק מראה אם כן, שהדמיון ההולך וגובר בין הרודף לנרדף, בין הגויים ליהודים, לא רק שאינו מכטל את השנאה, אלא מגביר אותה, כי השנאות הגדולות ביותר מתגלות בבית "בתוך המשפחה". לימים כתב אלטרמן על עם ישראל ב"שיר צלמי פנים" הכלול בקובץ "עיר היונה": "חומם שבעים אמות נשא הוא גר / ומרוכפים שבעים הוא נס שלוח / ופגי שבעים רודפיו שופכי דמו / הנה צופות עקשו מתוך צלמו. // צלמי רודפיו צופים מתוך צלמו / אכל בתוך צלמם צלמו טבוע. / בשמם של אבותיו ובשם אמו / קראו הם את בניהם. על קלקל ולוח / כתבו עליו שטנה להקרימו / אך בכתבם נשקף כתבו רבוע. / ימי מועדיהם היו אידי, / אך נתקנו בפצלם מועדיו. // עת כי היו המוניקהם עולים, / לקול פצמוגם,

צעד ראשון בתהליך ההתבוללות, בעוד שהיציאה המאורגנת לארץ-ישראל, בראשות מנהיג ראוי לשמו, טומנת בחובה סיכוי לקיומם של עם ישראל, ארצו ותרבותו.

ב. מקל הנדודים הנצחי

באביב 1903 אישר אחד-העם את חברותו של ביאליק בוועדה ההיסטורית שכראשות הטיטוריון שמעון דובנוב, ושלתו לקישינב הרוויה, לתעד את הפרעות ולגבות עדויות מהניצולים. השליחות הולידה את משא התוכחה הגדול "בעיר ההרחה", שבעקבותיו הוכתר ביאליק בכתר "המשורר הלאומי". השיר "חסר האמפתיה" היכה את הקוראים בתדהמה: בעת פורענות השמיעו הנביאים נבואות נחמה לעמם, ואילו הנביא המודרני בשירו של ביאליק זורה מלח על פצעי עמו ואף מטיח נבואת זעם מרה וקשה - בקורבנות התמימים, ולא בפורעים שהביאו את הרעה. המציאות האנושית מתוארת כשיר זה במונחים חייתיים ובהמיים, ללא קרן אור אחת של אנושיות וללא מידה אחת ממידותיהם של הנבראים בצלם. לא זו בלבד שבאווירת התופת השוררת בבתים הנטושים שורצים ומקננים עטלפים ותנשמות מעוררי בעתה, אלא שאפילו קורבנות הטבח מדומים לשרצים ולחרקים - לעכברים ולפשפשים - ממש כבגורעים שבתיאורים האנטישמיים. התמונה נתפשת כביכול, מעשה עולם הפוך, דרך עיניהם המזולזלות של הפורעים, צוררי ישראל, המתבוננים בגוויות השרועות תחת שמיים ריקים. על קורות הגג, מרישיו ורעפיו המהרישים תלויים עכבישים המתבוננים במרצח, והם העדים היחידים שנותרו בחיים בחלל אווירת ההרג, תחליף עגום להשגחה העליונה שנסתלקה.

מאחר שאין שמיים ממעל ורעפי הגג תרשים ומהרישים, לא ייפלא שנשמת הילד ההרוג יצאה ב"אמי" (ולא ב"אחד"), שהיא האמירה השגורה על פיו של כל ילד יהודי, ושבה יצאה נשמתם של כל אותם קדושים מעוגים באלפיים שנות גולה בתפילה אחרונה לאביהם שבשמים). המבט נעצר ברעפי הגג והרגליים ניגפות ב"תלי-תלים / של-שברי שברים ורסיסי רסיסים ותבוסת ספרים וגוילים, / קליון צמל לא-אגוש ופרי משנה עבודת פרה". ההיסטוריה היהודית כולה, על הישגיה וכישלונותיה, עומדת כאן למבחן, ומתגלה בכל קלונה ועליבותה. עבודת פרח של עם שלם, קנייני חומר ורוח שנצברו בעמל דורות, יורדים באחת לטמיון, ואין מי שיוצק על האובדן. הועקה האילמת אומרת, ברוח הגותו של אחד-העם, ש"לא זה הדרך!". צריך לצרור את הצדורות, לכנס את הרכוש הרוחני הוודאי ולהצטייד במקל ובתרמיל - בתרמיל הנדודים של היוצא לקראת חיים חדשים, ולא בתרמילו של ה"שנורר" או ה"מקבל".

עשוי בשיר "עקב ועשיו" מהלך בחושך מלווה בכלב, זכר לקין שהאגדה העניקה לו כלב בצאתו לדרך הנדודים (כי מהו "אות קין"? "רב אומר: כלב מסר לו" [בראשית רבה כב, ע"ב]. ולפי פירוש רד"ק, ה"זרזיר" הנזכר בשיר "עקב ועשיו" הוא כלב ציידים). ב"בעיר ההרחה" מגלה העין הטיקרת את ההורבן, ש"יהודי וכלבו" / קרדם אהד ערפם ואל-אשפה אחת הוטלו / ובערב דם שניהם נתסטו חזירים ויתגוללו". הצירוף "יהודי וכלבו" מלמד שיהודי בסרביה, כמו יהודי אוקראינה, גיבורי סיפוריו של ביאליק, התקרבו לגויים והחלו לגדל כלבים יהודי מן הנוסח הישן, שהגויים היו משטים בו את כלביהם, לא היה מגדל

ולהבריחה מן השכונה. שקורפינטשיכא ה"ערלית" מתבצרת בדירתה בכעין גטו, ואילו ילדי היהודים אינם חדלים מלהציק לה ומלמרר את חייה. תחת היהודי השנוא, החי בגטו חיי מצור ופחד, והסובל מן ה"שקצים" המשסים בו את כלביהם, לפנינו "ערלית" שנואה ורדופה, היורשת את מצבו הטיפוסי של היהודי הנצחי. היא חוששת לעזוב את מעונה, יוצאת לדרכה בשבילים עקלקלים, מפחד היהודים, סוגרת את היתומה הגדלה בביתה מאחורי מנעול ובריה לבל יבולע לה (ולמרבח האירוניה מתברר שיש בסיס לחששותיה, שהרי נער יהודי "מתיוון" כדוגמת נח אכן עתיד לחלל את תומתה של האסופית). ילדי היהודים בפרוור העצים מתוארים כ"גויים" לכל דבר, וכשהם מתבוננים במרינאק היפיפיה, תיאורם תואם את התיאור הטיפוסי של ה"שקצים", אימתו של כל יהודי גלותי. למעשה, כל סיפורי ביאליק מתארים יהודים שקולם קול "יעקב" וידיהם ידי "עשיו".

מעט לעת ה"מכשפה" הזקנה שקורפינטשיכא (הקרויה על שם כלבה שקורפין, ששמו נגזר מן המילה "סקורפיון" = עקרב) משיבה לשכניה כגמולם, ויוצרת "מעגל קסמים" של איבה נצחית ללא מוצא. ביאליק הפך כאן, כמובן, את היוצרות, ברוח סיומה של מגילת אסתר: "ונחפוך הוא אשר ישלטו היהודים המה בשונאיהם [...] ויכו היהודים בכל איביהם [...] ויעשו בשונאיהם כרצונם" (אסתר ט', א-ה), וצייר עולם אבסורדי, שבו ניתנו ליהודי הגלותי הכוח והשלטון; עולם שבו הגויים מסתתרים בגטו והיהודים משסים בהם את כלביהם ואת פגרי העכברים שלהם. כביכול, נאמר כאן במרומז: האין שקורפינטשיכא מתועבת בעיניכם? ראו כיצד הופך המיעוט הבלתי רצוי, המסרב בכל תוקף לנטוש את ביתו, מטרד לסביבתו, "שעיר לעזאזל" ומטרה לפריקת כל רגשות הכעס והאלימות של הרוב השליט! ואיך זיל גמור.

נח גיבור הסיפור נושא את שמו של אבי כל הגזעים, ומתנהג כאילו לא נתגבחו מחיצות של רת ושל גזע בין בני האדם. בחיזוניתו הוא דומה ל"עשיו", ובצאתו לקרב הוא עושה ברית אחת עם נערי הגויים נגד אחיו מן ה"חדר", נערי בני ישראל. הקרב בין המחנות, המתעלה לדרגת סמל רב-אנפין, נמסר במינוח האופייני לתיאורי הפרעות שפרעו הצלבנים, הקוזקים ושאר צוררי ישראל ביהודים. השמש השוקעת מציפה את המגרש באור שקיעה אדום, ומציתה את צלב הזהב שעל גג הכנסייה. הפעמון הגדול נותן קולו: "דום, דום, דום" (לשון-נופל-על-לשון עם המילה "דם" בהגייה אשכנזית, ונרמז כי הדם השפוך כמים, בחסות הכנסייה נשפך). התנהגות זו של נח, רומז ביאליק מאחורי הקלעים, אינה אלא מרד בעורים מהיר ונמהר, וסופו שהקשרים בינו לבין ה"שקצים" וה"שקצה" ייפרדו, קירות ומחיצות יתגבחו והאיבה הישנה נושנה בין הקרובים הרחוקים לא תפוג במהרה.

עיקרו של הסיפור נעוץ בסופו. נח מתפכח מאהבתו לרועת החזירים וזוהבת השיער, ולשמחת לב הוריו הוא נושא אישה יהודייה, בחופה ובקידושין, כדת משה וישראל. מרינאק נותרת מאחורי הגדר, ותינוקה בזרועותיה. דור רודף דור, ועולם כמנהגו נוהג: גם מרינאק תגדל את בנה כאסופי, כפי שדורתה ה"מכשפה" גידלה אותה, ולכשיגדל הילד, ילדו של נח, הוא יצטרף ל"שקצים", ויילחם כאביו בשעתו בנערי בני ישראל. למעשה, הוא יילחם בילדיו של נח, שאין הוא אלא אחיהם

מְעִיר וְנֶעֶר, / לְשֵׁים מְצוֹר בְּהֶגֶף פְּשִׁילִים / וְקָרְדָּמוֹת עַל רְחוּבוֹ בְּשַׁעַר, / הֲיֵה כְּנֹר מְלֶכֶה, מְזֹמֵר תְּהִלִּים, / רֶבֶת כְּתֵנִיָּהם בְּרֹאשׁ עֵם בַּעַר, / וּבְעוֹד אֶשֶׁם שׁוֹרְפָה אוֹתוֹ לְשִׁיד / גַּם הוּא גַם הֵם זְמֵרוֹ תְּהִלּוֹת כְּוֹד". הדמיון בין הרוצה לקורבנו לא מילט את העם מגורלו: עם זה, שנמלט משבעים גלויות והציל את נפשו מ"רודפים שבעים", נשא עמו לארצו החדשה בליל שפות ופרצופים, שמהם ניבטים אויביו ושופכי דמו. הגויים, שטבחו בעם ישראל, השמיעו מזמורי תהלים, תרגומם של אותם מזמורים שלחשו יהודים על המוקד. צלמיהם של הרוצה ושל הגרצח מתלכדים לדיוקן אחד, שפני יאנוס לו. "ימי מוֹצְדֵיקָה הָיוּ אֵיךְו", נאמר ב"שיר צלמי פנים", להזכירנו בלשון המתהפכת לכמה גוונים, כי פסח ופסחא קרובים זה לזה, וכי פסח, מועדה של יציאת מצרים, מזה, ושל "הסעודה האחרונה", מזה, הפך מועד סמלי קבוע לעלילות דם, גירושים, פרעות ושאר פורענויות. את שביטא אתרמן במסתו המחורזת, ביטא ביאליק בסיפוריו. הסיפורת שלו, מראשיתה ועד לסופה, משרטטת בזעיר אנפין את האנטומיה של האנטישמיות ועוקבת אחר הדינמיקה שלה, מרגע התהוותה ועד לרגע שבו היהודי חש שעליו למלט את נפשו מפני דורשי רעתו.

ג. רומאו ויוליה מפרוור העצים

בשיריו ה"קנוניים", הידועים והמופדים לכול, התמקד ביאליק ב"אני" האישי-הלאומי, ומיעט לתאר את שכניו, בני עשיו, אחים למחצה, שהיו במהלך הדורות לשונאי העם ולמבקשי נפשו. בסיפוריו, לעומת זאת, התמקד בתיאורם של יהודים פרובינציאליים, שהתיישבו בפרוור שבין העיירה היהודית לטבע ה"גויי", והחלו להידמות במנהגיהם ובחיזוניהם ל"עשיו". סיפורים אלה מראים, ברוח מאמרו של אחד-העם "אדם באוהל", כי סיסמאות ההשכלה פשטו את הרגל, וכי השאיפה האמנציפטורית, שיהא היהודי "אדם בצאתו ויהודי באוהלו" היא אשליה וחלום פורה. "אדם בצאתו" פירושו, שיהא היהודי רוסי או גרמני בצורתו ובמנהגיו, וביאליק מראה בסיפוריו איזו צורה לובש היהודי בצאתו מדל"ת אמותיו של החרד (תרתי-משמע) ובהתקרב אל השדה, בכל משמעיו של מושג זה. הוא מראה כי היהודי החי בחיק הטבע עוטה על עצמו אדרת שיער והופך ל"עשיו", ובו בזמן הוא מייחד במקצת את סביבתו הגויית, בהטעימו את שכניו את טעם הגיו ומאכלותיו. הסינתזה שנוצרת – ובה מיני מנהגי שעטנז, דמויות כלאיים ובני תערובת – אינה מביאה לקירוב הלבבות, כי אם מנציחה את האיבה הנצחית לעם עולם; את האנטישמיות, שתמיד תפשוט צורה ותלבש צורה ולעולם לא תיעלם מתחת לשמים.

כאמור, דווקא ביאליק, למרות גלגלית "המשרר הלאומי" שהונחה על כתפיו, סירב לראות את התמונה הלאומית באונח חד-צדדי, אך ורק מנקודת המוצא של בני עמו הנרדפים. הוא ביקש להבין גם את "תרומתם" של היהודים להתלקחותה של שנאת העמים כלפיהם בכל דור ודור. שנים אחדות לאחר שחיבר את שירו הגדול "בעיר ההרבה", החל לחבר את סיפורו "מאחורי הגדר", שבו תיאר, מעשה עולם הפוך, את "שכונת היהודים" מנקודת התצפית של הגויים ושל צעיר כדוגמת נח, הדומה בחיזוניתו ובמנהגיו ל"שקצים" שבתוכם הוא גדל. לפנינו גויה ערירית, הנאחזת בעקשנות מרגיזה בסביבה שכבר "נתייהדה" כולה, ושכניה היהודים עושים הכול כדי להשניא עליה את המקום

ביאליק בתקופת מלחמת העולם הראשונה

מגורש ממנו. אפילו שירותו של הבן בצבא אינו מקנה למשפחה זכויות יתר. בן זה, אחיו של המספר המשרת כמחצצר בצבא הצאר, יגורש ביום פקודה מהכפר עם כל בני משפחתו, כאילו לא תרם דבר ל"מולדת". הסיפור מהווה בבואה למבוכה של "על פרשת דרכים", ומעורר מחשבות היסטוריוסופיות על התלקחותה המחודשת בכל דור של תופעת האנטישמיות, המביאה על העם גזרות וגירושים, נישול ומיתות משונות.

ברובד הגלוי מוצגת כאן תמונת תשליל סימטרית למדי, המחלקת את העולם ליהודים "בני אור" ולגויים "בני חושך". העולם הגוי מוצג כאן בעיניו של ילד קטן, שגדל על סיפורי הרבי ב"הדר", כערב רב של חיות טרף נבערות, ובשוליו של עולם זה, שרובו טמטום וערלות לב, מזוהרה גם קרן אור יחידה בדמות משרתת גויה, שפולה נאמנות וטוב לב. וכך גם, במהופך: העולם היהודי מוצג כאן מתוך אידאליזציה מרובה כעולם שכולו מידות נאצלות ומעשים טובים, מוסר ודרך ארץ, ובשוליו דבק גם רבב כלשהו, בדמות יהודי חסר לב, שמלשין על שכנו לפני הרשויות ומביא לחורבנו.

קריאה זהירה יותר תגלה כי הסימטריה ה"מושלמת" הזו נשברת במציאות שבה מיעוט זר מתיישב בחלקתו של הרוב השליט, ועוד מעו להתבדל ממנו מתוך רגש עליונות של "אתה בחרתנו מכל העמים". אכן, ציבור הגויים מתואר ברובו בצבעים שחורים משחור כאספסוף חסר בינה, המשנה את עורו ועובר בכהרף עין ממשטמה עזה להלקאה על חטא. אכן, נציגיו ה"מוסמכים" של ציבור זה, המחכים ל"דמי לא יחרץ" והסמוכים על שולחנו של היהודי, מוצגים כאותם כלבים חורצי לשון שמחכים בשקיקה לפסולת השחיטה. ואולם, גם יהודי הכפר אינם מוצגים כאן כגומלי חסדים, שעל כל מעשיהם משוך חוט של חן וחסד ורחמים. אמנם המספר מרבה בתיאור פעולותיו של אביו, המביאות

למחצה. גורלו של נת יהיה אפוא כגורל אבי האומה, שהפקיר את בנו שנולד לו מאמתו הנכרית, ושילחו למדבר, לצרפו לאהלי אָדום, שונאי זרעו. אך לא רק תמונה זו גרמזת בעליל. זוהי גם תמונתם של מרינקא (מרים) והתינוק - האם הקדושה מן הנצרות וישו התינוק בורועותיה. הרי לנו, בתמצית שבתמצית, אנטומיה של האנטישמיות לסוגיה: מעשי עוולה שבתוך המשפחה, שראשיתם באהבה, במשיכה וביחסי קרבה תמימים, מותירים אחים ואחים למחצה מאחורי הגדר, ובסופו של דבר "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו". אלמלא גורש ישמעאל, בן אברהם, אל המדבר; אלמלא נגזלה הבכורה מעשיו ואלמלא הושפל "בן הנגר" על-ידי אחיו, בני עמו, ונמסר למלכות, אפשר שאמנות היהודי לא הייתה מתפשטת בכל העולם. שתי הדתות המונותאיסטיות הגדולות, שיצאו מעם ישראל ונתכוננו על מיתוס של עוול שעשו היהודים, לישמעאל ולישו, לאבי הנביאים הערבי ולמייסד הדת הנוצרית, טיפתו את שנאת ישראל לממדים מבהילים, חסרי תקדים. במאמרו "בשעה זו" (דברים שבעל-פה, א, עמ' רכג-רל), הראה ביאליק כיצד עם קטן ודל הדר אל תוך העולם הזר, וכתוצאה ממשגש זה נוצרו דתות ותרבויות, שמיאלו במרוצת הדורות את העולם לאנפיו. ממשגש זה, שהיה פורה ומפרה, הוליד גם גילויי אנטישמיות, ולא משיכה וקרבה בלבד. העולם הגוי, טען ביאליק, "נאנס" וקיבל כמה מעיקרי היהדות, אך שילם ליהדות בעד "אונס" זה בשנאה עזה כמות. מרינקא התמסרה לנח וקיבלה ממנו מטעמים ממטבחה של אָמו ציפה-לאה, אך ילדם שיגדל "מאחורי הגדר" עתיד לנקום בבני נח, אחיו למחצה, על העוול שעשה אביהם לאָמו, בחינת "אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהינה". אלמלא ביקש עם ישראל להיות מין פרומתאוס עברי ("אור לגויים") ואלמלא הפיץ בעולם את ניצוץ המונותאיזם, אפשר שגם סבלו הנצחי של פרומתאוס היה נחסך ממנו. עם ישראל נתן לעולם מרצון את ניצוץ המקורי, שאותו לא גנב ולא שאל מאיש; בעזרת אורו של ניצוץ זה גורשה חשכת הבערות, ונתלקחה בעולם אש גדולה, אש אמונת הייחוד, שבתוכה נעלם הניצוץ הקטן של עם ישראל והיה כלא היה; עתה, במקום שיקבל העם תגמול על תרומתו - על הניצוץ ששינה את פני העולם כולו - הוא מקבל רעה תחת טובה, ונאלץ לשלם בחלבו ובדמיו על הבערה; לשאת את רדיפות הדתות הגדולות שנוצרו מזיק של רעיון מקורי, שהוא עצמו הגה, ומסרו לידי האנושות שהפכתו לנחלת הכלל.

ד. פסח - מועד מועד לפורענות

גם בסיפור "החצוצרה נתביישה", שנכתב בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, שרטט ביאליק בראשי פרקים את האנטומיה של האנטישמיות ברוסיה של סוף המאה התשע-עשרה, והראה שגם כאשר היהודי חי בכפר, בצמוד לאדמה ובין הגויים, אין הוא קרוב לטבע אלא לכאורה. כמו ברוב סיפורי ביאליק, גם כאן היהודי הוא סוחר עצים (סבו, אביו ודודיו של המשורר עסקו אף הם בסחר עצים), הגר בקרבת היער ועוסק בעצים כרותים, ולא בעצים העומדים על תלם. אין ביכולתו של יהודי זה, שהתרחק מאורח החיים הנושן, לממש אפילו את צל צלה הקריקטורי של הסיסמה המשכילית "היה יהודי באוהלך ואדם בצאתך", שהרי אין לו אפילו אוהל. ביתו בית ארעי ושואל, שבו הוא יושב בלא היתר ובכל רגע הוא עלול למצוא עצמו

את פרנסתה ויוצרת כעין "סימביוזה" מזוהה וחולנית בין האב לטפיליו, אלה גומלים לו בשנאה עזה כמוות על ארוחות החינם ועל ה"מתנות" ההולכות ומתרבות שהוא מעניק להם מאונס; ובעוד הם נהנים מ"דמי לא יחרץ", וכבר הם מלשינים למלכות ומפעילים צו גירוש, ששום תחינה שבועול לא תבטלו ולא תוכל לו. הדה הומניזציה הסוריאליסטית שבתיאור ה"נייר" – אותו צו גירוש הזוחל אט-אט, אך בבטחה נחרצת, מעיר הבירה אל הכפר – מזכירה את ספרות האבסורד, ורק תיאורי "הטירה" של קפקא יכולים להתחרות בה ובדטרמיניזם הנואש שלה, המדגיש את אפסות האדם מול אטימות לבן של רשויות קרות ומנוכרות. בהגיע שמואליק המחצצר לבית הנתיבות, לבוש מדי צבא וגלוח מחתימת הוקן שלו, ולצדו נרתיק החצוצרה, חושב עליו אחיו הצעיר: "כמה נתגשמו פניו" ("נתגשמו" מלשון "מגושם", אך גם מלשון "גשמי", כאילו נסתלקה מהם הגשמה היתרה שהייתה לצעיר היהודי בעת שפרט על הכינור היבבני). תרועת החצוצרה, שאותה משמיע שמואליק ממרומי העגלה מהווה רמז אירוני ומבשר רעה לבואם של הפקידים על עגלה אחרת וצו הגירוש בידם. משמע, דור אחר דור הולך היהודי שבי אחר בריק הכוזב של העולם הגוי וסימאאותיו היפות, ודור אחר דור הוא מתפכח מן האשליה התפכחות מרה וכואבת. בבוא יום הגירוש תיאלם החצוצרה דום ותתגולל על הארץ ככלי אין הפץ בו, אות לאכזבה הצורבת שהיא מנחילה לאוהזים בה. שופרי ההשכלה לא הצדיקו את התקוות הרמות שהיהודי תלה בהם. הרעיונות ההומניסטיים היפים והקוסמים לא עצרו את האנטישמיות. להפך, תהליך הטמיעה וההתקרבות אל הגויים חשף את היהודי לשנאה מוגברת. ההתקרבות לגויים והטמיעה המיטו אפוא על היהודי סיכונים חמורים לא פחות מאלה שמהם ביקש למלט את נפשו באמצעות הטמיעה. גם תרומתם של יהודים לצבאות נכר, ואפילו נפילתם "על מזבח המולדת", לא נתנה להם זכויות אורת, ולא מילטה אותם מן הגורל היהודי הנצחי. הסיפור מתרחש בפסח, ולכך נימוק ריאליסטי (באביב, בזמן הפשרת השלגים, נהוג היה לשחרר את החיילים ששירתו בצבא הצאר לחופשת פסחא ממושכת) ונימוק סמלי (יציאת מצרים). אולם ביאליק העמים על המועד משמעותי נוספות, מן הסיפור הנוצרי. ימי הפסח הם גם ימיהן של עלילות אנטישמיות שעקרו קהילות שלמות ממקומן והשליכו אל ארץ גזרה. פסח הוא גם מועדה של "הסעודה האחרונה", שאחריה נצלב ישו ונקבר, עד שקם לתחייה ביום השלישי, הוא יום א' שבו חוגגים בקביעות את הפסחא. השקט שלפני הסעודה נועד להזכיר ליהודי המקום, כי "ישיבת הקבע" השאננה שלהם בין משכנות הגויים תלויה בחסדי אדם, ולא בחסדי שמים. יתר על כן, שכנותם של הפסח והפסחא – החג והתגא – מלמדת דווקא על ריחוקם זה מזה של שני החגים ועל הפער הבילתי ניתן לגישור ביניהם, הנגזר מהיותן של היהדות והנצרות מהויות הנאבקות זו בזו בכוח איתנים למן ראשית התרבות המערבית. שכנותם של חגים אלה מרמזת גם לגורלותיהן של שתי הדתות, הארוגים ומשורגים אלה באלה עד לבלי הפרד. לפיכך, שובצו ב"החצוצרה נתיבישה" מוטיבים לא מעטים מן האוונגליזם: מצד אחד הראה ביאליק בסיפור זה כי "אב אחד לכולנו" (כדבריו בנאמו "בשעה זו", בעקבות מלאכי ב', י והברית החדשה), תוך שהוא שם ללעג ולקלס את התורות האנטישמיות ואת תורות הגזע למיניהן, שאינן מבחינות בשורש הנעלם המשותף ליהדות

ותועלת רבה לסביבתו – כגון השפנת שלום בין האיכרים הנצים, הכנסת יסודות של קדמה ותיעוש, דרך ארץ וידיעת קרוא וכתוב – אך פעולות אלה הן גם מעשה מחושב ופרגמטי, שתועלת לא מעטה בצדו (האב הטוב והמיטיב הנהוג לערוך בורריות בין שכניו, דואג במקביל לעורו, וקונה לעצמו "שקט תעשייתי", וכל זאת במחיר לא רב ובמאמץ לא גדול במיוחד). הבן מאריך בתיאור מעשי הסחטנות של הערלים, שהשפילו את אביו עד דכא, אך המתברר המובלע רומז לקוראיו, שכדאי היה לו לאבי המשפחה בשש השנים הראשונות לשבתו בכפר להפריש מרווחיו מכסות ומעשרים לכמה "שומרי חוק" רעבתניים, וכי בענייני שוחד קשה לדעת מיהו הראוי יותר לגינוי מחברו – המקבל או הנותן. ולאמתו של דבר, מי שהביא לידי חיבור כתב השטנה והמלשינות נגד אבי המשפחה לא היה אלא יהודי, שעשה מה שעשה מטעמים של תחרות כלכלית גרידא.

המספר נזכר בעבר בכמיהה ובנוסטלגיה, ובלא יודעין מייפה את המציאות ומפרכסה. לעומתו, המחבר המובלע מתמודד עם מציאות זו ועם הבעיות המוסריות שהיא מעלה. הוא מתגלה כמי שמסוגל לראות את הדברים "מבפנים", מתוך אמפתיה של אח המשתתף בסבלות אָחיו, וגם "מבחוץ", בראייה שאינה מכסה מומים כעוררים או מתעלמת מהם במתכוון. לעיניו מתגלה הפרדוקס, שעליו דיבר ביאליק בגאמו "השניות בישראל" (דברים שבעל-פה, א, עמ' לט-מא), שלפיו העם, מצד אחד, הוא "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב", ומצד שני, הוא בעל אלף פרצופים, וקולט את תווייהם, תכונותיהם וצורות חייהם של הגויים שבתוכם הוא יושב. יהודי המקום בסיפור "החצוצרה נתיבישה" הם בדרך כלל אנשים ישרי דרך ואוהבי תורה, אנשי משפחה למופת, גומלי חסדים, רודפי שלום ומכניסי אורחים. אולם האילוצים, הנסיבות ותנאי החיים גורמים להם להיות עבריינים מאונס, להידמות לשכניהם הגויים, בעלי האגרוף והבלורית; לחיות בתוכם חיי קלון ופחד, בעוד החרב מונפת ללא הרף על הצוואר.

על רקע ההשתפכות הסנטימנטלית של המספר אידות "הימים הטובים", של הילדות "השאננה" – אכילת דובשניות, פשטידות ולביבות מטוגנות – מתגלה בין השיטין תמונה מאיימת ודמונית למדי, שקשה לטעות בה ובעיוותיה: ישיבה על גחלים, שלא בהיתר, בעוד הכתובת חקוקה על הקיר; חיים רצופי עלבונות ושנאת חינם בין גויים הפכפכים הלוטשים עיניים לממוגו של היהודי ולרכושו; ימי איסורים וייסורים, התגברות "מידת הדין" וגזרות ממאירות; התחכמות גלוזה והתרפסות שתדלנית אצל הרשויות; מתן שוחד "על ימין ועל שמאל" ופחד תמיד מאיומי מלשינות; עקיפת החוק בדרכי צרמה ואכיפתו השרירותית בידה הרמה של תרשות; עלילות אנטישמיות, שסופן גירוש, נטילת מקל הגדודים ויציאה אל יעד אחר, שבו שוב מזומן ליהודי גורל דומה, בחינת "וחזור חלילה".

כל האבסורד שב-*condition juive* בולט מתוך הסיטואציה הבילתי אפשרית, שלתוכה נקלעה המשפחה: רק ביום אחד נתאחרה השתקעותו של אבי המשפחה בכפר, והוא שדן אותו ואת בני ביתו לשֶבֶת במקום ישיבה בלתי לְגֵלִית, תלויה על בלימה, בחרדה נצחית מפני המלשינים וחורשי הרעה. הישיבה האסורה, על קוצו של יום, בכפר האוקראיני, בין הבערים המטפחים את שנאת ישראל, מגדלת חיש מהר ובהתמדה קבוצה של אוכלי לחם חסד על שולחנה של המשפחה, קבוצה המדלדלת

תש כוחן, וכי האנטישמיות לעולם עומדת. ההלם ששרר בעולם היהודי בעקבות פרשת דרייפוס הוא שעורר רבים, ובהם יהודי מתבולל למחצה כתאודור הרצל, להפנות עורף לאירופה ולהפנות את המבט קדימה וקדמה.

ה. גזע האזונים וגזע העבדים

זוהי תמציתה של הטרגדיה היהודית, טרגדיה של עם שאינו לומד את לקחי העבר, וכדברי ביאליק מקץ שנים על יהדות גרמניה, שסירבה לראות את הכתובת החקוקה על הקיר: "הם האמינו שזכויות האמנסיפציה שניתנו להם אינן עשויות כלל להינטל מהם לעולם. הציונים כבר הציגו את הפרוגנוזה הנבואית הזאת לפני ארבעים שנה. ולצערי איני יודע אם גם כיום היהודים הגרמנים [...] ילמדו לקח מן המאורעות." (דברים שבעל-פה, א, עמ' רכח). בשנים שעשה ביאליק בגרמניה לשיקום עסקיו, במעבר מאודסה לארץ-ישראל, הוא ראה את שנאת ישראל בגלגולה האילי החדש, שגרם לו חלחלה, והביאו לידי נבואה מרה בדבר הגורל הצפוי ליהדות אירופה. ברשימתו המאוחרת "איש הסיפון", שנכתבה ב-1931, תיאר שתי דמויות: משורר שנקלע לאנייה צרפתית והופך ל"אילם" בעל כורחו, ומלח שבדי נקלה המתחזה לידען בתחומים שונים ומשמש לרעהו כעין מתורגמן. השניים מציבים, איש איש בדרכו, בבואה מעוקמת של היהודי הנודד, שאין לרגליו קרקע, והוא נודד בארצות החיים כמת-חי, מגורש מכל חברה. מוצאו תארי של המלח השבדי, שערו הצהוב הקלוש ועיני הכחולות המימיות הופכים אותו למין קריקטורה של אידאל "האדם העליון", אך למעשה מבנה הנפש שלו דומה לזה של היהודי הנודד. כמו היהודי הנודד, גם הוא יודע את כל הלשונות, ואינו יודע אף לשון על בוריה; כמוהו, הוא החליף כבר את כל המלאכות, ואין לו מלאכה

ולנצרות. מצד שני, הוא רמז באמצעות הרמיזות לסיפור הנוצרי כי לאנטישמיות שורשים עמוקים, מיסטיים כמעט, המגיעים עד לצליבת ישו, וכי הסימאיות ההומניסטיות היפות של תנועת ההשכלה לא הצליחו לשרשם. ואף זאת, הוא הפך כאן את הקערה על פיה, ודימה את האב יוסי לצלוב היוצא לנתיב התלאה; ולא במקרה שמו יוסף (כשם אביו של הצלוב) ועיסוקו - עצים מנוסרים; ולא במקרה בוכים עליו הלבנים של ביתו הבלתי גמור: "יוסי, יוסי, למה עזבתנו" (כזכור, את הקריאה של משורר תהלים "אלי, אלי, למה עזבתני" מייחסים מרקס ומתי, בנוסח ארמי, לישו הגווע על הצלב). וישנו בסיפור גם "יהודה איש קריות", מלשין יהודי שסייע בידי ה"קהל" להכין את כתב השטנה האנטישמי, וזאת מטעמי תחרות כלכלית פשוטה, הסרת עכבות ונסטימנטים. הסעודה האחרונה מורדת כאן בחיפזון מן הכירה, ויוצאת עם המשפחה לדרך התלאה שסופה מי ישרנו. תמונת האם בסוף הסיפור, כתמונת ה"פִּיֶטָה" (pietà), דמות אמו של ישו המתאבלת על בנה לאחר צליבתו, וכן תמונת שברי המצות ככוכבים מזוהרים וקערת הפסח כדמות הלבנה מעל מעגליקם לסיפור היהודי כל-כך סיום "קתולי" במקצת.

מה יעלה בגורלה של משפחת המגורשים? מצד אחד גרמנות איזו "יציאת מצרים" מודרנית, אך מצד שני, הן אבי המשפחה משאיר את המפתחות למשמרת בידי המשרתת הגויה. האם בדעתו לחזור לביתו, ולערוך את החתונה המיועדת בין בנו לבת השכנים? או שמא יעבור הבית לרשות הגויה, ששירתה בבתי יהודים, ועתה תהפוך לגבירה, ובגיה - לאדוני הבית? גורלה של המשפחה לוס בערפל, אך סיפור המפתחות מזכיר את מוטיב המפתחות שבסיפוריהם של מגורשי ספרד, שחלמו על יום שובם לביתם בעבור הזעם. לעומתם, ביאליק - בהסתמך על תקדימי העבר - יודע אל נכון "בזמן אמיתי" שאיפתם של גיבוריו לחזור לביתם לא תתממש לעולם. הוא רומז בסיפור זה, שהיהודי אינו לומד את לקחי העבר, ובכל דור הוא מפנה את כל כוחו ומרצו שלא ליעדים הנכונים. בלי מילים נאמר כאן בין השיטין, שאילו הפנה אותם ליעד הציוני, ולא זרה את כל כוחו לרוח, לשדות זרים, אפשר שהטרגדיה היהודית לא הייתה חוזרת על עצמה דור אחר דור. בסופו של הסיפור, שאלת התם של הילד ליד שולחן הפסח ("והחצוצרה?") מבטאת את הרעיון הדטרמיניסטי, שגם בדור הבא - הדור שלאחר מלחמת העולם הראשונה, שהנחילה אכזבה ליהודים ששירתו בצבאות נכר וקיוו לקבל כבוד ויקר על תרומתם ל"מולדת" - יוסיפו צעירים אידאליסטים תמימים ללכת שבי אחר ברק החצוצרה והבטחות הלאומים. ביאליק רומז להם שגם היהודי החדש, בן-המערב, המשכיל, הממלא את כל החובות האורחיות ומקווה לזכות בזכויות, וגם רעהו התגרסיבי שנותר מאחור באפלה, בין "ושבי צלמוות" ו"מחזיקי נושנות", נקלעים בסופו של דבר לאותה טרגדיה עצמה, היא הטרגדיה היהודית הנצחית שאין ממנה מנוס. ואכן בשנות מפנה המאה עקב העולם הנאור אחר גורלו של קצין יהודי-צרפתי, שלקה מידיה של אותה נשות שאת מדיה נשא בגאווה. גורלו הזכית, שכל הסימאיות האמנציפטוריות

ביאליק עם "חבורת אודסה" בתל אביב: מימין לשמאל: ביאליק, אחד העם, בן עמי, רביצקי

אחת של ממש, שבה יוכל להתכבד ולראות ברכה בעמלו; הוא טובב בכל ארצות תבל, ואין לו בית משלו; הוא בזוי בעיני הכול, ונעלה בעיני עצמו ("עם סגולה", "אתה בחרתנו"); הוא טובל בעולם החומר המזוהם ונאלץ לעסוק בהברחה, אך שואף להגיע לעולם הרוח הנעלה (כמשורר וכמשיע מנגינות, כמתורגמן וכבלשן). הוא נבדל מכולם, ועם זאת יודע להחליף כל הות, לשון, צורה ומסכה ולהתגלות כבעל אלף פרצופים.

תכונות אלו גורמות למספר לתהות: "אולי מזדע היהודים הוא? [...] לא ולא. בפניו של גוי ארוך זה אין אפילו תג אחד יהודי. כולו טיפוס גרמני צפוני טהור." מעשה "עולם הפוך", נוצרה כאן תמונת ראי של המושגים הניטשיאנים, שנסתאבו בתורת הגזע הנאצית: להלכה "איש הסיפון" הארי הוא מ"גזע האדונים", ולמעשה הוא משרת עלוב, המתרפס לפני כל באי הספינה; להלכה המשורר העברי הוא "מגזע העבדים", ולמעשה הוא טיפוס מתנשא, שבן שיחו השיכור מכרכר סביבו ותולה בו עיניים מעריצות. ביאליק מלגלג כאן על תורת הגזע ומראה את ההבלים ואמונות השווא שביסוד תורה זו. לשם כך, התיך בסיפור את שני הגזעים והפכם לדמות אחת, הממוגת בתוכה את סממני ההיכר החיצוניים של הגזע הארי ואת תכונות האופי הטיפוסיות של הסוחר היהודי. בתוך כך, הוא משתעשע במרומו בסיפורה של מגילת אסתר, שגם בה נתהפכו, כפי שראינו, כל היוצרות (בחינת "ונהפוך הוא"). מגילת אסתר היא התקדים העתיק לתוכנית כוללת להשמדת העם היהודי, ובו נזכרת המילה "יהודי" ונגזרותיה כארבעים פעם (שאר האזכורים רק בירמיהו ובנחמיה). "ורבים מעמי הארץ מתייהדים", נאמר במגילה (אסתר ה, יז); וכאן "מייחה" ביאליק – בעיצומה של התגברות האנטישמיות באירופה – את המלח הארי, והופכו לכפילו הניגודי הקריקטורי של המשורר-הסוחר, סמלו של היהודי הנווד.

האין המשורר העברי, בן דמותו של ביאליק, לוקה בגזענות משווא אומר שאין בספינה איש המדבר "בלשון בני אדם", או כשהוא מנסה לזוהת בכל אחד את "הנקודה היהודית", וכן כשהוא מתפלא כיצד בת ישראל כשרה נפלה בחיקו של המלח הערל המבושם? סיפורו של ביאליק רומז, שכל רעיון צריך שיידון בהקשרו, תוך חידוד התבדלים בין תופעות הנראות לכאורה דומות זו לזו. היהדות מתבדלת אמנם מעמי הארץ, אינה מקבלת כל אחד תחת כנפיה ומדברת על טוהר המשפחה, אך עמדתה זו נובעת מתוך רצונה למנוע מיני טרגדיות שיוצרת ההתבוללות, כגון ילדי תערובת, הסרי שורש וזהות (כמו שתי ילדותיו של איש הסיפון, שהאחת מהן קתולית והשנייה בת בלי דת). אין רעיון זה דומה בשום פנים לרעיון "טוהר הגזע" של הנאצים, שבא בראש ובראשונה כדי לבזות את הזר ולהכריתו. היהדות מדברת אמנם על עליונותה ("אתה בחרתנו"), אך זוהי עליונות מוסרית, הנקנית בעמל רב והדרושת מבעליה מאמצים מרובים, ולא "עליונות" הניתנת לו לאדם מראש, מיום לידתו, מבלי לתבוע ממנו דבר (הרי אין די בתכונות מולדות, כמו עיניים כחולות ושיער זהוב, כדי לזכות במעמד של "אדם עליון"). לא הרי ההתבדלות של "בני משה", למשל, מיסודו של יהודי אציל נפש ואנן דעת כאחד-העם, מייסד הציונות הרוחנית, כהרי התנשאותם חסרת השחר של המצטרפים בעת היכתב הרשימה לשורות התנועה הנאצית, חלאת אדם מן הביבים והאשפתות, שהתגאו

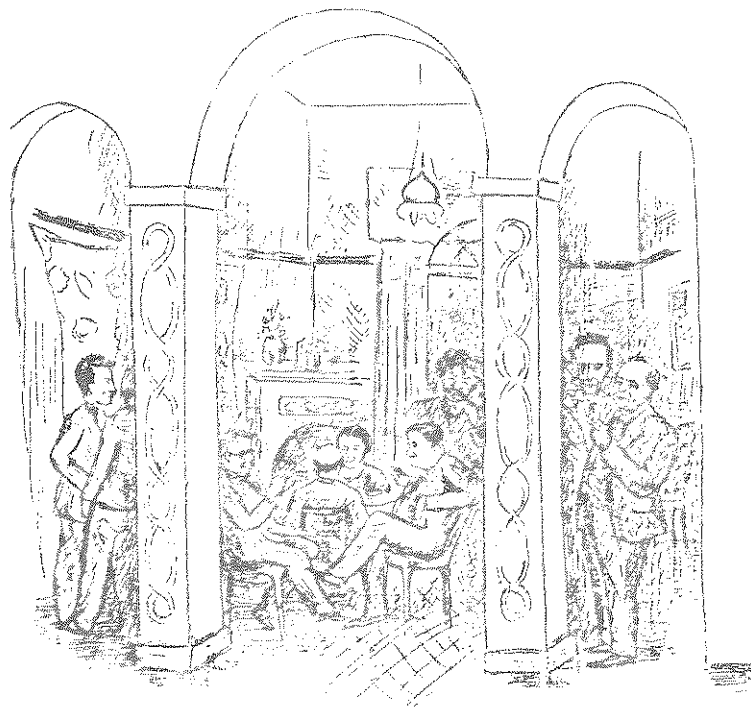
בהשתייכותם לגזע הארי, שוחר היופי והגבורה הפיזית.

האם כל בני האדם שווים? במאמרו "חצי נחמה", הזתיר אחד-העם מפני הכללות רמות וגורפות באשר לאופנים הייחודי כביכול של בני לאומים מסוימים, שההסכמה הכללית הפכתם לסמל הקמצנות, הרמאות, הערמה וכדומה; ואולם ביאליק נאלץ להודות בערוב יומו, כי יש ויש תכונות אופייניות לטיפוסים מסוימים ולבני לאומים מסוימים, ואלה מתבלטות בעיקר בעת צרה, סערה ומלחמה. התבוננות בנוסעי האנייה מלמדת כי יש בהם כאלה שממהרים לחשוף טלפיים וציפורניים, ויש שמעדיפים (כמו היהודים) להתגונן ולהתכנס בפנינתם, עד יעבור ועם. מעולם לא ביקש ביאליק להפיל ביצירתו מחיצות בין עמים וגזעים ולהביא לידי ביטול ייחודם, אך הוא ביקש כל דרך אפשרית לביטולה של האיבה השוררת ביניהם, כדי שייוצר מרחב מחיה ומרחב פעולה לכול. רק ב"אגדות הקדומים", שחיבר תחת הכותרת "ויהי היום", השיא עלם עברי ועלמה ארמית, ואמר לדבק טוב, כבתקופת האבות והמלכים, לעתים, טען בנאומיו, יש שדווקא סמל של פירוד ואיבה בין שבטים יכול לסמל ברית שלום הנכרתת ביניהם ומאחדת אותם לדורות. בנאומו "השניות בישראל" (דברים שבעל-פה, א, מג), הסביר את "חוק של שעטנו" כזכר לאיבה שהפכה לימים לסמל של אחדות:

כבר גילו, שבחוק הזה יש זכר לשנאה הגדולה ששררה בין הרועים - שהיו לובשים בגדי צמר - ובין עובדי האדמה, שהיו לובשים בגדי פשתן; והתערבות שני המינים בלבוש אחד הייתה עלולה להביא את האדם הלבוש מלבוש כזה לידי סכנה, מפני שבני שבטו היו יכולים בטעות לחשוב לבן השבט הזר ולהתנפל עליו [...] הציצית עם פתיל התכלת מוצאה מתקופה יותר מאוחרת ומצוותה דווקא בשעטנו - סמל השלום שנכרת בין השבטים שהתחברו ל"עם" אחד והכירו באהדתם הלאומית.

ברשימתו "איש הסיפון" לעג ביאליק לכל כללי הגזע שקבעו אנטישמים בכל הדורות. היהודים אינם גזע, רמו בין השיטין, ועל כן אין בכל תורת הגזע כל ממש לגביהם. יש יהודים הדומים לסורי הנוצרי שעל סיפון האנייה ויש יהודים צפוניים מפרסבורג, כמו אשתו היהודייה של המלח השוודי, והמאחד אותם הם עניינים שבתודעה - אמונות ודעות - ולא עניינים פיזיולוגיים כצבע שיער ועיניים. בתיאור מאכלי הטרפה שבאנייה הצרפתית נאמר ללא מילים שטוב לו ליהודי "ארוחת יֶרֶק" שאינה נתונה לו בחסדי זרים מ"שור אבוס" על שולחן זכר. ובמעגל הרחב יותר: מוטב ליהודי לנטוש את סיר הבשר, להסתפק ביישוב קטן ודל שכולו שלו מלצאת את ערי אירופה המעטירות, המקיאות אותו מקרבן. "מה שם העיר היהודית החדשה על-יד יפו?", שואל המלח את בן-שיחו המשורר העברי, ומה שנוזק כאן בחטף וכבדרך-אגב הוא למעשה עיקרו של הסיפור: הפיכת החוון והאוטופיה של הספרים למציאות ממשית.

בתיאור הגוי השיכור וההפכפך, בבואה קריקטורית של אחשוורוש (אחשוורוש או אהסוור, הפך, כאמור, סמלו של היהודי הנווד בעיני האנטישמים), רמו ביאליק שעל היהודי להניח סוף סוף מידו את המקל והתרמיל ולהתיישב ישיבת קבע. "תל-אביב" הפכה משם של ספר אוטופי, שזכה עם פרסומו לקיתונות של לעג, לעיר של ממש, שבה בנה המשורר את ביתו. לראשונה בחייו היו לביאליק, כ"יהודי חדש"

מסיבת סופרים בבית ביאליק בתל אביב, בהשתתפות המשורר. איור של חיים גליקסברג

אנשי העליות הראשונות, אלא קולוניאליסטים. אנלוגיה זו התעלמה כמובן מכך שהחלוצים, בניגוד לקולוניאליסטים בני "גזע האדונים" של מערב אירופה, לא באו לארץ זרה ועשירה באוצרות טבע למטרות ניצול והתעשרות, אלא נמלטו בלית ברירה מרדיפות ומפרעות, ובאו ארצה כאל מקום מקלט, להחיות את ארץ אבותיהם, הדלה ומוכת קדחת, במחיר קרבנות אישיים כבדים ביותר.

בהרצאה שנשא בקובנה ב-1930 (דברים שבעל-פה, א, קנג-קנח), הסביר ביאליק את ההבדל בין סוגי הכיבוש הנהוגים אצל אומות העולם (כיבוש של כוח, של מיסיונריות ושל ניצול קולוניאליסטי לשם בקשת עושר וחי בטלה). החלוצים לא באו ארצה כדי לנשל או לרושש את האוכלוסייה הערבית, טען, אף לא חיפשו ארץ עשירה במחצבים ובאוצרות טבע. הם באו לבנות ולהיכנות, ו"אם דרך אגב היא מעשנו לברכה גם בשביל האחרים - אדרבה, יהנו ויתענגו על כל טובו לעת עתה יש בארץ-ישראל די מקום לשני העמים, וגם לעתיד יספיק לשניהם. אין אנו רוצים להדוף את הערבים מן הארץ. אין אנו אומרים 'לגרש אותם אל המדבר', כמו שעשה אברהם אבינו בשעתו לישמעאל בנו. אדרבה, ישבו בארץ ויתערו בה. אבל ישמעאל חזר מן המדבר ובא אל הארץ והביא את המדבר אתו. ואנחנו באים ומגרשים את המדבר מתוך הארץ ועושים אותה ארץ של יישוב ותרבות בעד כל בניה-בניה." באותה הרצאה הסביר המשורר כי הערבים נהנים מפעולתם הציוויליזטורית של החלוצים, ועל כן אין למחרתרי הריב והמדון תירוץ לשלהב את יצריו של ההמון הערבי, זולת הנימוק הדתי

החי על אדמתו, בית משלו וגן משלו. בתחילת דרכו לעג לחזיונותיו של הרצל, אך בערוב יומו ראה כי האוטופיה הספרותית קורמת עור וגידים והופכת מחלום פורח למציאות פורחת. אף על פי כן, אין כאן עדות לאופוריה מהגשמת החלום: עיר חדשה הולכת אמנם ונבנית לנגד עיניו ונוטעת בו תקוות לעתיד טוב יותר, אך - כבספר יחזקאל שבו נזכר לראשונה השם "תל-אביב" - הנביא המודרני, כמו הנביא המקראי, מרגיש אף הוא בחושי המחודדים שחלק גדול מעמו עומד להישמד מתחת לשמים, ותחושה זו מעיבה על שמחת החידוש וההתחדשות.

אם ביצירותיו המוקדמות כלל ביאליק תיאורים אוטו-אנטישמיים, ובהם יהודים הדומים לעכברים ולפשפשים, הרי שביצירתו המאוחרת "איש הסיפון" שינה את עמדתו, ובה מתואר גוי שיכור היורד לקרקעית הספינה כשרץ מזוהם המתרוצץ במחילות התת-קרקעיות. אם ברשימתו המוקדמת "סוחר" תיאר ביאליק את החוטם היהודי הארוך, המרהרר בכל פינה, כבקריקטורות טיפוסיות לעתונות האנטישמית, הרי שברשימה המאוחרת תיאר יהודי אליטיסטי ומעודן, שהמשרת הגוי מכרכר לפניו בהתרפסות. אם ב"מאהורי הגדר" תיאר נערים יהודיים, הדומים ל"שקצים" במראם ובמנהגייהם, הרי שברשימה המאוחרת תיאר גוי הדומה לדמותו הטיפוסית של יהודי הנודד, בעל אלף הפרצופים, שאין לו אדמה מתחת רגליו. ובמאמר מוסגר: מובן מאליו שהקוראים ידעו היטב שכל תיאוריו הקריקטוריים ה"אנטישמיים" של ביאליק, כמו גם תיאוריו ה"אנטישמיים"

של מורהו מגדלי מוכר ספרים, נובעים מלב כואב ומתוך ביקורת בונה; אך כיום, משנשתנו המושגים, מתעלמים מבקרים בתר-מודרניים ובתר-ציוניים, בין שבשווגג ובין שבמזיד, מן המגמה הרפורמטורית של הספרות הלאומית, זו המבקשת להוקיע את העם כדי לדרבנו לשינוי, בחינת "נאמנים פצעו אוהב". עם זאת, בסיום הסיפור דווקא היהודי האליטיסטי והמעודן טועה טעות גסה ומבקש את סליחתו של הגוי הנקלה. הרי לנו תמרוז אוהרה, המאותת ליהודי להימנע מהכללות גורפות, העוללות להיות מסוכנות לא פחות מההכללות שמשמיעים הגויים על היהודים.

1. האנטישמיות של העמים השמיים

בשנים שבהן ראה ביאליק את עליית הנאציזם בגרמניה הוויימרית, הגיעו לאוזניו שמועות על התלקחותה של שנאת בני ישמעאל בימי ה"מאורעות" ודבר הירצחו של רעהו הצעיר י"ח ברנר, תקוותה הגדולה של הספרות העברית הארץ-ישראלית. בעשור האחרון של חייו, שאותו עשה בארץ-ישראל, הקדיש ביאליק מזמנו ומכוחות היצירה שלו לברירה של סוגיה זו, שבמרכזה גילויי האנטישמיות של העמים השמיים. גם בבדיית-המועצות, שממנה נמלט בעור שיניו, וגם בשופרי התעמולה של ארצות ערב נשמעה הטענה כאילו שאיפות קולוניאליסטיות של העם היהודי לתפוצתו הן שהולידו את ה"יישוב" בארץ-ישראל. העובדה שהשם "מושבות", שניתן לנקודות היישוב בימי העלייה הראשונה, הוא תרגומה המילולי של המילה "קולוניות", נתנה בידי אויבי ישראל פתח לטיעון הדמגוגי כאילו אין החלוצים,

השקרי, שבו הם נאחזים כבָּקָשׁ: "וכשבאים השטאים והמגרים מדון, להרחר ריב ולזרוע שנאה בינינו, אין להם עצה אחרת בלתי אם להשתמש לשם מטרתיהם והשפלות במומנט הדתי ולנצל אותו בתור נשק נגד היהודים; והרי הם הולכים ומפיצים בדותות ובדויות [...] כאילו אנו רוצים, כביכול, לגזול מהם את מקדשם, את 'מסגד עומר' שלהם."

לפיכך, ב"אגדת שלושה וארבעה", שכתב המשורר בזמן מאורעות תרפ"ט, ובה מגיעים נער עברי ונערה ארמית לכלולות, כלול נאום ובו דברים כדרבונות נגד השנאה ("האין שנות שמיטה לחטא? היישא איש את איבתו בחובו משא תמיד, עד ירתי בור, כנשוא המצורע את הרקב בעצמותיו ואת נגעו הממאיר בבשרו?"). למלך ארם קורא שלמה "קומה הבליגה", וקשה שלא לראות בדברים אלה כתב-הגנה על מדיניות ההבלגה של וייצמן ושל אותו פלג ביישוב, שקיבל את מדיניותו המתונה, ובמקביל - כתב-קטרוג נגד השנאה העוברת מדור לדור, ללא תכלה ותכלית. לא יפלא, אפוא, שבמחזור שיריו "יתמות", שנכתב בין השנים 1931-1934, משתלב סיפור שילוחו של ישמעאל למדבר ("שאלו את האם המצרית [...] מה היה לה וללבה בהשליכה את-יולדת הצמא, / מאכל לשרב, תחת אגוד השיחים") בסיפור העקדה, סיפורו המכונן של עם-ישראל ("אין זאת כי בְּבָקָר קָזָה / השֵׁשִׁים אֲבָרְהָם אָבִינוּ וְיֹלְךְ אֶת-בְּנוֹ לְעֶצְקָה"). מדובר בשני עמים שאב אחד להם, אך אב שהתאכזר לשני בניו גם יחד. ובמונחים מודרניים יותר: שני עמים, שגורלם מר ונמהר, ואת מרתם הם שופכים במריבות דמים, במקום שינסו לפרוץ את טבעת ההנקה ולהיחלץ בכוחות משותפים משלשלת הדמים שגורלם מינה להם.

בשנות השלושים היה העם נתון לשנאה מבית ומחוץ, ולא רק מן המדבר נפתחה הרעה. שירו האחרון של ביאליק (אם לא נביא בחשבון את הפומון "על שילשים", שנכתב לכבוד יובל ה-25 של תל-אביב והתפרסם בעתון הארץ ביום 3 במאי 1934), הוא שירו בפרוזה "איכה יירא את האש", שנכתב על-פי הזמנת עיריית תל-אביב ל"עודלדיע" של פורים תרצ"ד, שבה נשרף הדרקון הנאצי כתגובה על שרפת ספרי ישראל בגרמניה. בשיר זה הזכיר ביאליק כי שלושה מגולי בבל - חנניה, מישאל ועזריה - שנבוכדנצר הרשע השליך לכבשן האש יצאו מן האש שלמים ובראים לחיים הרשים, תוך שהוא מעודד את העם ומביע את אמונו שגם הפעם יצליח עם ישראל לצאת מתוך האודים והאפר ויכונן לעצמו חיים חדשים ("ההצליחו מוקדי האש אשר ערכו לנו שלישי הרשע ונתפסל בקל העתים להקחיד את עם ישראל ואת רוחו היוצר?"). המשורר קורא לספרי ישראל העולים באש, ומפציר בהם לבל ייראו את האש ולבל יחששו מפניה, כי האש הפנימית הגלומה בתוכם עתידה לשרוף את ממשלת הודון ולהופכה לדחליל קש בוער ("וְתִהְיֶה בֵּית יַעֲקֹב אֵשׁ, וְבֵית יוֹסֵף לְהִבָּה, וּמִמְשַׁלֵּת הַדּוֹדָן וְנִאֲוָלֵת לְקֵשׁ וְדָלְקוּ בָהּ וְאֶכְלִינָה וְשָׂרִיד לֹא יִהְיֶה-לָּהּ"). לא היתה זו נבואתו היחידה של ביאליק שנתממשה, אלא שהוא נפטר בטרם עת ולא זכה לראות בהתגשמותה.

ראינו שאת דרכו הספרותית החל ביאליק באלגוריה לאומית "יעקב

ועשיו" הפורשת את מסכת ההבדלים בין יעקב לעשיו והמגוללת את שלבי התהוותה של שנאת ישראל המודרנית. גם בערוב יומו כתב כאמור פומון בשם זה, ובו בזמן החל כותב את מחזור שיריו האחרון "יתמות", שבו תיאר את בני עשיו המתגוללים בפונדק אביו, מנבלים את פיהם ומטמאים את האווירה "בְּאֲדֵי נֶסֶךְ פְּגוּלִים וּבְעַרְפְּלֵי קִטְרֵת תוֹעֵבָה". בתוכם עומד האב, מין יעקב יושב אוהלים, ושם עיניו בספר ולא בכוס ("יושב אוהלים", לפי תרגומו-פירושו של אונקלוס לבראשית כה, יז: "משמש בית אולפנא"). יעקב הלמדן, שידו האחת מוזגת "מן האדום האדום" לערלים וידו השנייה מדפדת ב"סֶפֶר צְהַב-גְּוִילִים", נאלץ לשבת יום יום בתוך נחשים ועקרבים, לגמוע הבל פיהם של שיכורים ולהתגאל ברוח שפתייהם. במותו מוצאות עצמותיו מנוחה מתחת לציון עץ דל "וְכִתְבַת קְצָרָה מְרֵאשׁוֹתָיו, הַרוּחָה בְּיַד לֹא אָמֵן, / תְּעִיד עֲלָיו וְנֶאֱמָנָה: 'פ.ג. איש תם וְיִשְׂרָאֵל', המילים "מראשותיו" ו"איש תם" בשורות הסיום של השיר מעידות נאמנה ששיר זה מעמת את יעקב-ישראל עם הגוי האוקראיני, עם עשיו אוהב השיכר, כמו במערכון האלגורי שנכתב בתקופת הלימודים בוולוז'ין. במעגל הצר, לפנינו שיר אוטוביוגרפי על אביו של המשורר, אך במעגל הרחב נפרשת כאן מסכת היחסים הסבוכה והבעייתית שבין העם לאלוהיו ובין עם-ישראל לאומות-העולם בעת החדשה ובכל הדורות. המילים "נֶפֶל וְלֹא הוֹסִיף קוּם", שמקורן בנבואות הועם של גדולי הנביאים, נושאות בחובן מטר אקטואלי להפליא בהתחשב במועד כתיבתן:

שמעו את-הדבר הזה אשר אנכי נשא עליכם קינה בית ישראל: נפלה לא תוסף קום בתולת ישראל נטשה על-ארמתה אין מקימה: כה אמר אדני ה' העיד היצאת אלף תשאר מאה והיוצאת מאה תשאר עשרה לבית ישראל. (עמוס ה', א-ג.)

משמע, כבר בראשית שנות השלושים ניבא הנביא המודרני חזות קשה לעם ישראל, וידע שהוא עתיד לספוג תוך שנים ספורות מכה אנושה ולאבד נתחים נכבדים מפשרו. ואולם, המילים "נֶפֶל וְלֹא הוֹסִיף קום" מעלים במקביל את זכרה של נבואת נחמה ידועה, הצופה חזות קשה לאומות העולם וישועה לעם ישראל. לפיה, דווקא האנושות תוכה מכה אנושה, ואילו עם ישראל יוכל להרים את ראשו בגאון. נבואה זו מתארת אסון קוסמי שבו נוע תנוע הארץ כשיכור "ונפלה ולא-תסוף קום: והיה ביום ההוא יפקד ה' על-צבא המרום במרום ועל-מלכי האדמה על-האדמה [...] וחפרה הלבנה ובושה החמה כי-מלך ה' צבאות בהר ציון וברושלם ונגד וקניו כבוד" (ישעיהו כד, כ-ג). ביאליק הבין אפוא כי ההרס והבניין כרוכים זה בזה, וכי - כפי שהבין לימים אלטרמן ביצירותיו "שמחת עניים" ו"שירי מכות מצרים" שנכתבו בשנות מלחמת העולם השנייה - הבן ימשיך את אביו המת וישלים את שליחותו עלי אדמות. "המשורר הלאומי", שראה את כל גלי האנטישמיות ואת כל צורותיה, באירופה ובארץ, מצד העמים הסלאביים, האריים והשמיים, למן שנות מפנה המאה ועד לשנים שבין שתי מלחמות העולם, האמין בכל מאודו ביכולתו של עם ישראל לצאת מתוך ההפכה, להסיר מעליו את השק והאפר ולראות את הקשת בענן.